

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՎՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԿՐՄՆԱԴՐՄԱՆ 130-ԱՄՅԱԿԻՆ

ԽԱԶՈՒԿ ԲԱԴԻԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ (ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ)

Գարեգին Լևոնյանի ընդգրկումը լայն էր, հետաքրքրությունները՝ բազմազան, ծրագրերը՝ շատ... Նա տասնյակ տարիների ընթացքում, իր անխոնջ գործունեությամբ հիշեցնելով ժրաջան մեղվին, հավաքել և կուտակել է հսկայական փաստական նյութ...
ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

Հայագիտական երեք մշանավոր ուսումնական փաստատվություններ (Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը՝ 1815-1921 թթ., Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը՝ 1824-1924 թթ. և Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանը՝ 1874 թվականից առ այսօր) մեծ ու արգասավոր դեր են խաղացել հայ մտավորականության կյանքում:

Գևորգյան Ճեմարանի մտավորականության փառանքի երախտավորներից մեկն էլ աշուղ Զիվանու որդի Գարեգին Լևոնյանն է:

ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, «Գեղարվեստ» հանդեսի հիմնադիր ու հրատարակիչ, պրոֆեսոր, Գևորգյան Ճեմարանի դասախոս Գարեգին Լևոնյանը ծնվել է Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գյումրի) մեծահամբավ ժողովրդական երգիչ-աշուղ Զիվանու ընտանիքում 1872 թ. նոյեմբերի 11-ին:

Հայ հոգևոր և նյութական մշակույթի պատմության մեջ չկա մի բնագավառ, ուր իր լուսման ներդրած չլինի արվեստի տեսաբան ու պատմաբան, բանասեր Գարեգին Լևոնյանը. աշուղական արվեստ, տպագրության պատմություն ու արվեստ, պարբերական մամուլի պատմություն, գրականություն և թարգմանություն, մանկավարժություն և լրագրություն, թատրոն և երաժշտություն, պար, կերպարվեստ և ճարտարապետություն... Ահա ոչ լրիվ ցանկն այն բնագավառների, ուր դրսևորվել են տքնաջան ու բազմաբեղուն արվեստի մշակի հմտություններն ու կարողությունները: Եթե ասվածին ավելացնենք մահ «Գեղարվեստ» գրական-գեղարվեստական-երաժշտական պատկերազարդ հանդեսի հիմնադրման մեր ազգանվեր գործը, ավելի կամբողջանա Գ. Լևոնյանի դիմանկարը:

Սկզբնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրի թեմական դպրոցում՝ դասընկերը լինելով Ավետիք Իսահակյանի: Դպրոցն ավարտելուց հետո մա մշանակվում է հայրենի քաղաքի «Ծիրակ» գրավաճառանոցի կառավարի: Սա հենց այն միջավայրն էր, որտեղ

ապագա բանասերը մոտիկից շփվեց գրականության ու արվեստի ժամանակի նշանավոր դեմքերի և ընթերցասեր շիրակցիների հետ, որը և նշանակալից դեր խաղաց իր հետագա գործունեությունում:

Հետաքրքրասեր երիտասարդի համար կյանքի ուրույն դպրոց եղավ նաև հայրական տունը, ուր հաճախ էին հավաքվում ինչպես տեղի, այնպես էլ Թիֆլիսից և այլ քաղաքներից ու գյուղերից Ալեքսանդրապոլ այցելող գրողներ, արվեստագետներ, աշուղներ ու երգիչներ: Կազմակերպվում էին հետաքրքիր ասուլիսներ, երեկոյթներ, բանավեճեր, որոնց գրեթե միշտ ներկա էր լինում աշուղական բանաստեղծության ու երգի նկատմամբ հատուկ սեր տածող ապագայի մեծ բանաստեղծը՝ Ավետիք Իսահակյանը: Պատահական չէ, որ նրա երգերի մի շարքն էլ կոչվում է «Աշուղական երգեր»: Նշելի է հատկապես այն, որ Ավ. Իսահակյանը Թիֆլիսում մույնպես հաճախ է այցելել աշուղ Զիվանուն և միշտ մնացել նրա որդու հավատարիմ ընկերը:

Հայրական տան մթնոլորտը, հայ աշուղական երգարվեստի հետ շփվելը, հայ բանաստեղծների ու աշուղների խոսքն ու նվագն այնքան են հմայում երիտասարդ Գարեգինին, որ նա սկսում է գիտականորեն զբաղվել աշուղական արվեստով, որի արդյունքը լինում է նրա բանասիրական երախայրիքը՝ «Հայ աշուղներ» գիրքը, որը լույս է տեսնում 1892 թվականին: Այն շատ է ոգևորում 20-ամյա ստեղծագործողին, և երկու տարի անց նա հրատարակում է «Հայ պարբերական մամուլը» աշխատությունը: Գրավաճառների միջոցով արտաքին աշխարհի հետ ունեցած նրա կապը երիտասարդ բանասերի համբավը Օիրակի դաշտից հասցնում է Վենետիկ: Գիրքն արժանանում է Ղևոնդ Ալիշանի գնահատությանը, և հեղինակին շնորհվում է Սահակ-Մեսրոպյան մրցանակ:

Լևոնյանի համար գործունեության ավելի լայն ասպարեզ է բացվում Թիֆլիսում, ուր նրանց ընտանիքը փոխադրվում է 1895-ին: Այստեղ արդեն իր երկու աշխատություններով անուն հաճած Գարեգինն անմիջապես աչքի է ընկնում և շրջապատվում գրողներով, արվեստագետներով ու գիտնականներով: Նրա համար բացվում է գործունեության լայն ասպարեզ: Նա մոտիկից կապվում է տեղի խմբագրությունների, գրահրատարակիչների ու արվեստագետների հետ, անձնական ծանոթություն հաստատում Հ. Թումանյանի, Ղ. Աղայանի, Մուրացանի, Պոռշյանի, Սունդուկյանի և ժամանակի գրական-հասարակական մտքի այլ ներկայացուցիչների հետ: Այս նոր միջավայրը հարստացնում է Գ. Լևոնյանի գիտելիքների պաշարը, զգալի չափով ընդլայնում նրա մտափորձը:

Արվեստների նկատմամբ ունեցած նախասիրությունները Լևոնյանին տանում են Մոսկվա, որտեղ մեկ տարի նկարչական դասեր առնելուց հետո՝ 1897-ին մեկնում է Սանկտ Պետերբուրգ և ընդունվում Գեղարվեստների ակադեմիա: Այստեղ 5 տարի ուսումնասիրում է արվեստների պատմություն:

1902 թ. ավարտելով Պետերբուրգի ակադեմիան՝ Լևոնյանը վերադառնում է Թիֆլիս: Ծանապարհին, Ղրիմով վերադառնալիս, նա Սիմֆերոպոլում մի երկու օրով հյուրընկալվում է իր վաղեմի բարեկամի տանը: Ընկերը նրան ծանոթացնում է այստեղ բնակություն հաստատած Դորպատի համալսարանի նախկին սան Գևորգ Դողոխյանի հետ:

Դողոխյանը պատմում է, որ իր «Օիծեռնակ» բանաստեղծությունը շատ է դուր եկել «Քնար Հայկական» զրքի հրատարակիչ Մ. Միանասարյանին, և առաջինը նա է տպագրել:

Գ. Լևոնյանը Գևորգյան Շեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանից վաղուց էր հրավեր ստացել ճեմարանում գեղարվեստի պատմություն և նկարչություն դասավանդելու, որը սիրահոժար համձն է առնում:

1902-1907 թթ. Լևոնյանը Էջմիածնի Շեմարանում մանկավարժական աշխատանքին զուգահեռ հանգամանորեն ուսումնասիրում է Մայր Աթոռի հարուստ մատենադարանի ձեռագիր ու տպագիր գործերը: Գրչագիր մատյաններից նա ընդօրինակում է հայ մանրանկարչության բազմաթիվ նմուշներ և բավականին նյութ հավաքում իր ապագա հետազոտական աշխատանքների համար:

Էջմիածնյան հինգ տարիներն արվեստասեր ու արվեստագետ Լևոնյանի համար լինում են ամենահետաքրքիր ու արգասավոր տարիները: Նա իր սաների հետ աշխատում էր մեծագույն սիրով ու նվիրումով՝ նրանց կապելով հայ արվեստի բազմադարյան պատմությանն ու մանրանկարչության արվեստին: Միևնույն ժամանակ այստեղ նրա համար ստեղծվում է ընկերական մի հրաշալի միջավայր: Նրան հոգատարությամբ են շրջապատում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս խրիմյան Հայրիկը, Բեդիանում երաշտական կրթություն ստացած Կոմիտաս Վարդապետը, Մոսկվայի Լազարյան Շեմարանի շրջանավարտ Հ. Հովհաննիսյանը, Մ. Աբեղյանը, Հ. Մանանդյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը, Ա. Տեր-Պետրոսյանը, Ս. Տեր-Ավետիսյանը և շատ ուրիշներ: «Էջմիածնի Շեմարանում գտա ջերմ մթնոլորտ և մտերիմ շրջան», - իր հուշերում գրում է Գ. Լևոնյանը:

Նա բնութագրական գեղեցիկ հուշեր է թողել իր մտերիմ ընկերների մասին: Շեմարանում Լևոնյանը մտերմանում է բանաստեղծ, ռուսաց լեզվի դասախոս Հովհաննես Հովհաննիսյանի և երաժշտության դասախոս ու խմբավար Կոմիտաս Վարդապետի հետ:

Ահա թե ինչպես է գնահատում ու բնութագրում Հ. Հովհաննիսյանին. «Նա ընդհանուր հարգանք էր վայելում ճեմարանի ինչպես ուսուցչության, այնպես էլ աշակերտության և ուսանողության կողմից: Այդ հարգանքը նա վաստակել էր թե՛ որպես բանաստեղծ, թե՛ որպես ուսուցիչ-մանկավարժ և թե՛ որպես մարդ»: Գրում է, որ նա մեծ էր ուղիցիա ուներ պատմության, գրականության և արվեստի բնագավառում, քաջածանոթ էր ռուս և արևմտաեվրոպական գրականությանը:

Շեմարանում Լևոնյանի ամենամոտիկ ընկերը Կոմիտասն էր: Նրան Լևոնյանն առաջին անգամ հանդիպում է 1890-ին, երբ դեռ Կոմիտասը ճեմարանի ուսանող էր և վաճառում հայտնի էր ձայնեղ երգիչ Սողոմոն սարկավազ անունով: Դրանից հետո նրան վերստին հանդիպում է 12 տարի անց, երբ հրավիրվել էր ճեմարանում աշխատելու: «Այս հիմնարկության մեջ մեր միասին պաշտոնավարությունը տևեց հինգ տարի (1902-1906 թթ.): Ես ժամանակ ունեի թե՛ դպրոցում և թե՛ դրսում լավ ճանաչելու Կոմիտասին, որպես արվեստագետ-մանկավարժի, որպես մարդու և ընկերոջ», - գրում է Լևոնյանը: Եվ այդ հինգ տարիների մտերմությունը նրան լիովին հնարավորություն է տալիս ըստ ամենայնի ճանաչելու, բնութագրելու և ներկայացնելու Կոմիտասին, ում մասին արժեքավոր հուշեր ունի:

Ասում է, որ Կոմիտասը քնում էր՝ սենյակի պատուհանը բաց, առանց մերքնակի ու բարձի՝ ուղղակի հատակի վրա՝ տակն ու վրան մեկական սավան զցելով. «Կարելի է ասել՝ ապրում էր ասկետական կյանքով»:

Իսկ ինչպիսին էր Կոմիտասն իր գիտական ու աշխատանքային գործունեության մեջ. «Իր գիտական ուսումնասիրությունների, իր երաժշտական ստեղծագործությունների պրոցեսում խոհուն էր, ծանր ու զուսպ, ինչպես մի գերման գիտնական, իր դպրոցական-մանկավարժական պարապմունքների, իր համերգային փոքրիկ ժամանակ լուրջ էր, խիստ և պահանջկոտ... Այսպիսին էր Կոմիտասը»,- գրում է Լևոնյանը՝ ավելացնելով մաս, թե այնպես գեղեցիկ էր գրում, որ նրա ձեռագրերից կարելի էր կլիշե պատրաստել:

Լևոնյանը բավականին հիշարժան դեպքեր է պատմում Էջմիածնում Կոմիտասի ծավալած գործունեության մասին: Հիշենք դրանցից մի երկուսը: Կոմիտասը Էջմիածնի իր քնակարանը դարձրել էր մի տեսակ «Վերնատուն», որտեղ գրեթե միշտ հավաքվում էին ոչ միայն ճեմարանական իր գործընկերները, այլև այստեղ էին գալիս Թիֆլիսից, Երևանից, Մոսկվայից ու արտասահմանից Էջմիածին եկած գրականության ու արվեստի մարդիկ: Այստեղ Կոմիտասին է այցելում ֆրանսիացի հայտնի երաժշտագետ Պյեր Օբրին, որն իր հուշերում գրում է. «Էջմիածնի ճեմարանը հայագիտության բուն օրրանն է... Ճեմարանը սիսածամանակ հոգևոր ու աշխարհիկ դպրոց է... Մեյքի աշակերտ Հրաչյա Աճառյանը այստեղ համեմատական քերականություն է դասավանդում... Ճեմարանում Կոմիտասի շնորհիվ երաժշտությունը մոր թափ է ստացել... Նա սովորեցնում է մույնիսկ եվրոպական երաժշտություն... Վերջապես գործիքային երաժշտությունն էլ թերագնահատված չէ...»:

Օբրին լսելով Կոմիտասի քառաձայն երգչախմբի համերգները՝ բացականչում է. «Կեցցեն ժողովրդական երգերը, և ավելացնում՝ դրանք ժողովրդի կենսունակության մշակում են, և մեր լսածներում զգացիմ հայկական ոգին, նրա ըմբոստ ճիչերը, սիրո երգերը, Մշո հուսալի ազատության ճիչը: Կոմիտասն իրավացիորեն ասաց, որքան ապրի հայկական երաժշտությունը, այնքան կապրի Հայաստանը»:

Կոմիտասի «Վերնատան» հետ կապված՝ Լևոնյանը պատմում է մաս իր հոր՝ աշուղ Զիվանու (իր խմբով) Հ. Թումանյանի հետ Կոմիտասին այցելելը: Մի քանի օր հյուրերը Կոմիտասի հարկի տակ հրաշալի ժամանակ են անցկացնում: Կոմիտասը ձայնագրում է Զիվանու «Ծիրանի ծառ», «Ա՜յս կորավ», «Սասունա սար», ինչպես մաս Գուսան Օհրինի «Այգեպան» երգերը: Այստեղ Թումանյանը երգում է բոլորի համար անծանոթ իր գրած ու եղանակած հետևյալ երգը՝

Ա՜յս, ինչ լավ են սարի վրա
Անցնում օրերն՝ անո՜ւշ, անո՜ւշ,
Անըջային, թեթևասահ՝
Ամպն ու հովերն՝ անո՜ւշ, անո՜ւշ...

Ներսիսյան այգում զբոսնելիս՝ Կոմիտասը Թումանյանին ասում է, որ շուտով ավարտելու է «Ամուշ» օպերան և պատրաստվում է գրել մաս «Կարմիր Վարդան» ու «Սասնա ծռեր» օպերաները, և որ վերջինիս լիբրետոն գրելու է Մանուկ Աբեղյանը:

Իր սիրելի հյուրերին ճանապարհելուց առաջ Կոմիտասը Ճեմարանի դահլիճում մի հատուկ երեկույթ է կազմակերպում նրանց պատվին, որի մպատակն էր մաս աշուղական երգն ու մվազն իր ուսանողներին ծանոթացնելը, ինչպես մաս՝ իր մշակած երգերը հյուրե-

որին լսելի դարձնելը: Երեկոյի բացման խոսքը ինքը՝ Կոմիտասն է ասում՝ հանգամանորեն վերլուծելով աշուղական երգարվեստը, իսկ Զիվանու մասին խոսում է Հ. Հովհաննիսյանը: «Երեկոն անցավ փայլուն հաջողությամբ: Գոհ մնացին թե՛ հանդիսականները և թե՛ աշուղները», - գրում է Գարեգին Լևոնյանը:

Գ. Լևոնյանը հիշում է նաև հետևյալ դրվագը. «Հինգերորդ դասարանցիները քննություն էին հանձնում եկեղեցական պատմությունից: Պատասխանում է այդ առարկայից թույլ, բայց երաժշտությունից ուժեղ մի աշակերտ, որին Կոմիտաս Հայր Սուրբը շատ էր սիրում:

- Ասա՛, տղա՛ն,- հարց է տալիս եպիսկոպոսներից մեկը,- ո՞վ է կառուցել Հոփսիսմեհի վանքը:

Աշակերտը վարանում է պատասխանել ու խեղճ-խեղճ նայում է Կոմիտասի երեսին՝ կարծես աղերսելով՝ մի կերպ օգնել իրեն: Կոմիտասը հասավ օգնության, ուրիշների համար անկատելի կերպով նա աջ ձեռքը մի քանի անգամ խփեց կրծքին, այսինքն՝ ուզում էր հիշեցնել, թե՛ «Հիշի՛ր՝ Կոմիտաս Կաթողիկոսը՝ 7-րդ դարում»:

Իսկ խեղճ աշակերտն այնպես շփոթվեց, որ հանկարծակի գոռաց.

- Հոփսիսմեհի վանքը կառուցել է Կոմիտաս Հայր Սուրբը»:

Գարեգին Լևոնյանը վաղուց էր միտք հղացել Էջմիածնում հրատարակել գրական-երաժշտական մի շքեղ հանդես: Այդ մասին նա խորհրդակցում է Կոմիտասի հետ: Նա հավանություն է տալիս մտահղացմանը և համաձայնում՝ ամսագրի երաժշտական մասն ինքը խմբագրել: Երկուսով որոշում են ամսագրին տալ «Գեղարվեստ» բարեհունչ ու բովանդակալից անունը: Թույլտվություն ստանալու համար նրանք դիմում են Երևանի նահանգապետին: Ստեղծվում է խմբագրական խորհուրդ, որի կազմում էին նաև Մ. Աբեղյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը և էլի ուրիշներ: Բավական նյութ էր հավաքվել, և առաջին համարը գրեթե պատրաստ էր, երբ նահանգապետից բացասական պատասխան են ստանում: Մերժումը պատճառաբանված էր նրանով, որ գյուղն իրավունք չունի նման հանդես հրատարակելու (իսկ այն ժամանակ Էջմիածինը գյուղ էր) և երկրորդ, որ Կոմիտաս Սողոմոնյանը ռուսաբանական չէ և իրավունք չունի խմբագրի պաշտոնում հաստատվելու: Դա 1905 թվականն էր:

Լևոնյանն իր այդ գեղեցիկ ծրագիրն իրագործեց Թիֆլիսում՝ 1908 թվականից: 1907-1908 ուսումնական տարում Գ. Լևոնյանը հրավիրվում է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում աշխատելու: Այստեղ նա դասավանդում է հայ արվեստի և հայ թատրոնի պատմություն, ինչպես նաև նկարչություն ու գեղագիտություն: Թիֆլիսում Լևոնյանի համար ստեղծագործելու ավելի լայն հնարավորություններ են ստեղծվում: Մանկավարժական աշխատանքին զուգահեռ նա հատուկ դասընթացներ է կազմակերպում՝ նվիրված գրականությանը և արվեստին: Դասընթացներին սիրով մասնակցում են ոչ միայն Ներսիսյանի աշակերտներն ու ուսուցիչները, այլև թիֆլիսահայ արվեստասեր ու գրականության հետ կապված մտավորականությունը: Նա միաժամանակ կազմում ու հրատարակում է դասագրքեր, ինչպես՝ «Հայկական վայելչագրություն և գեղագրություն» (1908), «Գծագրություն և նկարչություն» (1909), պատրաստում է գրչարվեստի պատմության ու նկարչության ուսուցիչներ:

Կոմիտասը Թիֆլիս այցելելիս միշտ հանդիպել է իր սիրելի ընկերոջը, մշտապես եղել նրանց տանը և Գարեգինի մորից տեղեկություններ գրառել Ալեքսանդրապոլի երգերի ու պարեղանակների վերաբերյալ, նորից էլ լսել ու ձայնագրել Զիվանու երգերից: Կոմիտասին ուրախություն է պատճառել Զիվանու ընծայագրով ստացած հայ երաժշտության տեսությանը վերաբերող գիրքը՝ հրատարակված Պոլսում: «Նա ուրախացավ անչափ, երեխայի պես՝ ստանալով իր համար այդպիսի հազվագյուտ նվեր», - գրում է Լևոնյանը:

Ծարունակելով իր հուշերը Կոմիտասի մասին՝ Լևոնյանը ասում է, որ նրան վերջին անգամ հանդիպել է Բեռլինում 1914-ին: Դրանից հետո կապը կտրվել է: Սկսվել էր Առաջին համաշխարհայինը, որին էլ հաջորդել էր Մեծ եղեռնը:

Հետաքրքիր է նաև Գ. Լևոնյանի «Վաղածամ հոգեհանգիստ» վերջին հուշը Կոմիտասի մասին: Նա գրում է, որ 1921 թ. Թիֆլիսում մի օր հանդիպել է Եղիշե Թադևոսյանին, որը ցավով հայտնել է, որ Փարիզի հոգեբուժարաններից մեկում վախճանվել է Կոմիտասը. այդ մասին գրել են Պոլսի թերթերը:

Հայ մտավորականները Թիֆլիսի կոնսերվատորիայի դահլիճում կազմակերպում են ճոխ սգահանդես: Բացման խոսքով և «Կոմիտասի կյանքն ու գործը» ելույթով հանդես է գալիս Գարեգին Լևոնյանը: Ցավակցական խոսքեր են ասում նաև հայ ու վրացի մտավորականներ: Թիֆլիսի թերթերը տպագրել են այդ տխուր լուրը և սգո երեկույթի արարողությունը:

«Ծառ չանցած Պարիզից ստացանք հաստատ տեղեկություն, որ Կոմիտասն ապրում է իր վիճակում: Ուրեմն մեր հոգեհանգիստը և սգահանդեսը եղել է վաղածամ», - այսպես է ավարտում Գ. Լևոնյանն իր հուշերը Կոմիտասի մասին:

1906 թ. Լևոնյանը մեկնում է Լայպցիգ ու մասնագիտանում փորագրության արվեստի մեջ:

Լայպցիգից վերադառնալով Թիֆլիս՝ Լևոնյանը ձեռնամուխ է լինում իր փայփայած ծրագրին՝ իրականացնել «Գեղարվեստի» հրատարակությունը: Այս նպատակով նրա շուրջն են համախմբվում ժամանակի արևելահայ ու արևմտահայ մտավորականներից շատերը՝ Կոմիտաս, Հ. Հովհաննիսյան, Ավ. Իսահակյան, Հ. Թումանյան, Վ. Տերյան, Ե. Չարենց, Վ. Փափագյան, Ծիրվանզադե, Գ. Սունդուկյան, Դ. Վարուժան, Փ. Թերլեմեզյան, Արշակ Չոպանյան, Թորոս Թորամանյան, Ռոմանոս Մելիքյան, Ստ. Զորյան, Ծ. Կուրդիմյան, Հ. Հակոբյան և ուրիշներ:

Այս նվիրյալների ջանքերով 1908 թ. Թիֆլիսում լույս է տեսնում արվեստագիտական, գրական-երաժշտական պատկերազարդ «Գեղարվեստ» ամսագրի առաջին համարը:

Դեռ Էջմիածնում հավաքած առատ նյութի շնորհիվ նույն թվականին լույս է տեսնում նաև հանդեսի երկրորդ համարը՝ իր շուրջը համախմբելով ավելի շատ արվեստագետների, գրականագետների, բանաստեղծների, թարգմանիչների և գրականության ու արվեստի հետ կապված շատ մտավորականների: Իսկ ինչո՞ւ էր պայմանավորված «Գեղարվեստի» նման հաջողությունը. ամենից առաջ այն հանգամանքով, որ հանդեսն ընդգրկում էր գրականության ու արվեստի գրեթե բոլոր բնագավառները՝ գրականություն, գրաքննադատություն, գրականագիտություն, պատմություն:

Հայագիտությանը և հայ արվեստին նվիրված հոդվածներում մասնագիտական բարձր մակարդակով լուսաբանվում էին ազգագրության, ճարտարապետության, ճարտասանության, երաժշտության, պարարվեստին ու կերպարվեստին նվիրված բազմազան հարցեր: Տպագրվում էին քննադատական հոդվածներ, ուսումնասիրություններ ու ակնարկներ ժամանակի հայ, ռուս և արևմտաեվրոպական գրականության, արվեստի տարբեր ճյուղերի, հատկապես թատրոնի ու պատմության վերաբերյալ: Հանդեսն ուներ արվեստի աշխարհի նորությունների հարուստ լրատու: Նկարչության բաժնում պատկերներ էին տպագրվում կերպարվեստի նշանավոր վարպետների ստեղծագործություններից: Հանդեսի առավելություններից մեկն էլ այն էր, որ այն աչքի էր ընկնում ճաշակավոր ձևավորումով, մանրամկարներով ու զարդաքանդակներով:

Նշենք նաև, որ առաջին անգամ այս հանդեսում են տպագրվել Ավ. Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարին», Հ. Թումանյանի «Հայոց վիշտը», Խ. Աբովյանի «Առաջին սերը», Դ. Վարուժանի «Ով Լալագեն», Ե. Չարենցի «Գալանտ երգերը», Մ. Մանվելյանի «Սպիտակ ծաղիկները», Վ. Փափազյանի «Մարդագայլը» և էլի ուրիշ շատ գրական գործեր, գրաքննադատական հոդվածներ և այլ նյութեր:

Ափսոսանքով նշենք, սակայն, որ Գ. Լևոնյանի և հայ մտավորականների նյութական սուղ միջոցների պատճառով 14 տարվա ընթացքում լույս է տեսնում միայն յոթ համար, ըստ որում համարներից մեկը Գ. Լևոնյանը հրատարակում է վեճետիկում:

Թեև լույս տեսավ «Գեղարվեստի» ընդամենը յոթ համար, սակայն այն իր նշանակալից տեղն ունի հայ արվեստագիտական մտքի և պարբերական մամուլի պատմության մեջ:

Գ. Լևոնյանի կյանքը Թիֆլիսում հետաքրքիր է անցնում: Նա ավելի մոտիկից է ճանաչում Թումանյանին, Աղայանին, Տերյանին, Սունդուկյանին, Դեմիրճյանին, Հ. Հակոբյանին, Արմեն Տիգրանյանին և էլի ուրիշ շատ գրողների ու արվեստագետների, որոնց նվիրված հետաքրքիր հուշեր ունի: Այդ հուշերում ըստ արժանվույն է գնահատել իր ճանաչած գրողներին, արվեստագետներին ու պետական գործիչներին, ներկայացրել նրանց բնավորության գծերն ու իրար հետ ունեցած հարաբերությունները: Բերենք նրա՝ թեկուզ միայն Հ. Թումանյանին բնութագրող տողերը: Գրում է, որ այդ մեծ Լոռեցին բարի մարդ էր, հարեհաս՝ միշտ ժպտերես, կատակախոս, քաղցրալեզու և զգայուն սրտի տեր: Հատկապես ընդգծում է Թումանյանի լավ հաշտարար լինելը և «ամենայն հայոց թամադայի» համբավը վայելելը:

«Թումանյանը կենտրոնական դեմք էր Թիֆլիսի մտավորական շրջանակներում, գրում է Լևոնյանը,՝ նրա մոտ լինում էին զանազան ուղղությունների և քաղաքական համոզմունքների տեր մարդիկ, նա հեղինակություն էր վայելում ոչ միայն հայ, այլև վրաց գրական շրջաններում... Թումանյանը շատ անգամ էր հաշտարարի դեր կատարում միմյանց հետ լարված, տարիներով իրար հետ չխոսող գրողների միջև»: Լևոնյանը պատմում է, թե ինչպես է Թումանյանը իրար հետ հաշտեցրել Աղայանին ու Պոռշյանին, Լեոյին ու Իսահակյանին, Խնկո Ապորն ու Կարա Դարվիշին:

Լալայանը հետաքրքրական հուշեր է պատմում նաև Թումանյանի կազմակերպած «Հայարտուն» գրական կազմակերպության ու նրա գործունեության մասին:

Զբոսայգող հետաքրքրությամբ են կարդացվում Խառնակյանի, Տերյանի, Դոդոխյանի, Օիրվանգադեի, Սումգուլյանի, Գրիգոր Սյունու և հատկապես Ալ. Մյասնիկյանի մասին գրած Լեոնյանի հուշերը: Մյասնիկյանի մասին հուշը նա վերագրել է «Հազվագյուտ մարդը», որտեղ տրված են նրա մարդ-քաղաքացի և պետական գրծիչ լինելու բարձր հատկանիշները (Տե՛ս Գ. Լեոնյան, Հուշեր, Եր. 1959):

Գ. Լեոնյանի գործունեության նոր, առավել բեղմնավոր փուլը սկսվում է Խորհրդային Հայաստանում:

1927-ին նա Թիֆլիսից տեղափոխվում է Երևան և աշխատանքի անցնում Գեղարվեստի ուսումնարանում, ապա՝ Թատերական ու մանկավարժական ինստիտուտներում, իսկ կյանքի վերջին տարիներին՝ Երևանի պետական համալսարանում:

Հայ մշակույթի ու պատմության վերաբերյալ տասնյակ տարիների նրա կուտակած փաստական հարուստ նյութը հնարավորություն է ընձեռում տեսաբան-գիտնականին իրար հետևից հրատարակել մի շարք աշխատություններ:

1927-ին նա տպագրեց 18-րդ դարի քերական, բանաստեղծ և երաժիշտ Պաղտասար Դպիրի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված աշխատությունը, որին հետևեց «Հայ ժողովրդական և աշուղական երգերը» (1930) աշխատությունը: Վերջինիս առաջին տարբերակը նա հրատարակել էր դեռ 1892-ին՝ Ալեքսանդրապոլում: Իր այս երկրորդ տարբերակը նա ավելի է ընդարձակում և վերլուծում է 225 հայ աշուղների բանաստեղծություններն ու նրանց մեղեդիները, խոսում նաև դրանց որոշ մասի՝ արևելյան մեղեդիներից կրած ազդեցությունների մասին:

Գևորգ Ախվերդյանից հետո Գարեգին Լեոնյանն առաջինն էր, որ հանգամանորեն ուսումնասիրեց Սայաթ-Նովայի կյանքի հետ կապված մանրամասները և գրեց «Սայաթ-Նովա. կյանքը և գործը» աշխատությունը (1931 թ.):

1934-ին Լեոնյանը հրատարակեց «Հայ պարբերական մամուլը սկզբից մինչև մեր օրերը» մատենագիտական բնույթի շատ կարևոր ուսումնասիրությունը: Երկու տարի անց տպագրվեց «Հովնաթանյան Նաղաշները հայ նկարչության պատմության մեջ» գիրքը: Ապա իրար հաջորդեցին «Հայ կուլտուրան «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ժամանակաշրջանում» (1939) և «Գառնիի հեթանոսական տաճարի առեղծվածը» (1940) գրքերը:

Կոթողային աշխատանք կարելի է համարել Գ. Լեոնյանի «Թատրոնը հին Հայաստանում» աշխատությունը, որտեղ խոսում է 2000-ամյա հայ թատրոնի, նրա սկզբնավորման ու հետագա ընթացքի մասին: Անուրանալի է, որ Լեոնյանի այս գիրքն է հիմք հանդիսացել հայ թատրոնի պատմությամբ հետագայի զբաղվողների համար:

Գ. Լեոնյանն այն ամիսն է գիտնականներից էր, որ քրտնաջանորեն աշխատեց մինչև մահվանացուն կնքելը՝ 1947 թվականը: Մահից մեկ տարի առաջ հրատարակեց հայ գրքի տպագրությանը նվիրված «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» ուսումնասիրությունը, որին նախորդել էր «Էջեր հայ երաժշտության պատմությունից» գիրքը (1945 թ.):

Գ. Լեոնյանը չհասցրեց հրատարակել նաև մի քանի արժեքավոր այլ աշխատություններ, որոնք այդպես էլ անտիպ մնացին: Նշենք դրանցից մի քանիսի վերնագրերը՝ «Հայ կերպարվեստագետներ» միջին դարերից մինչև մեր ժամանակը», «Կենսագրական բառարան», «Բառարան գրական ծածկանունների», «Հայ արվեստի պատմության բիրլիոգրա-

ֆիա»: Նա Մ. Աբեղյանի և Դ. Դեմիրճյանի մասնակցությամբ կազմել էր մաս երկու հազար բառահոդված ընդգրկող «Գրաֆիկ արվեստների և քանդակագործության տերմինաբանական բառարանը» և այլ գործեր:

Ժամանակակիցներն իրավամբ Լևոնյանին համարում են հայ մշակույթի պատմության կենդանի հանրագիտարան:

Գ. Լևոնյանը աշխատակցել է մոտ երկու տասնյակ պարբերականների, այդ թվում՝ «Նոր դար», «Մշակ», «Ազգագրական հանդես», «Անահիտ», ինչպես մասնիկ՝ իր հրատարակած «Գեղարվեստ» հանդեսներին:

1932 թվականին հանդիսավորապես մշվեց Գարեգին Լևոնյանի ծննդյան 60 և գիտական, հասարակական ու մանկավարժական գործունեության 40-ամյակը: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը, բարձր գնահատելով նրա երկարամյա վաստակը և հայ գրականությանն ու մշակույթին մատուցած ծառայությունները, նրան շնորհեց Արվեստի վաստակավոր գործչի, ապա և պրոֆեսորի կոչում:

Գարեգին Լևոնյանը մահացավ 1947 թ. սեպտեմբերի 28-ին Երևանում:

Գրականությանը և արվեստին մվիրված նրա ստեղծագործությունները լուրջ մվաճումներ են մեր մշակութային կյանքում և արժանի են համակողմանի ուսումնասիրման ու ըստ արժանվույն գնահատման: